

Відгук

офіційного опонента на дисертацію Жив'юка Андрія Анатолійовича «Органи НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України

Розпад СРСР і крах комуністичної системи, скасування політичної цензури і масштабне розсекречення архівних документів створили можливість більш глибокого, всебічного дослідження історії України радянського періоду.

Це стосується різних аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-мистецького, церковно-релігійного розвитку України, які раніше замовчувалися, приховувалися від громадськості чи грубо викривлялися, свідомо спотворювалися тодішньою владою.

До таких раніше закритих тем, жорстко контрольованих ідейно-політичною верхівкою СРСР, відносилася історія радянських органів державної безпеки, які служили інструментом боротьби з інакодумством і придушення будь-якого спротиву пануючій тоталітарній системі.

Вивчення історії спецслужб дозволяє простежити становлення механізму страху, покори в радянському суспільстві, підпорядкування населення органам тоталітарної влади, а з іншого боку – показати опір українського народу державному насильству і терору, його волю й рішучість до здобуття свободи та незалежності.

У сучасній вітчизняній історіографії є чималий доробок із вказаної тематики, але основна його частина стосується насамперед загальних проблем історії радянських органів державної безпеки, тоді як регіональний зріз вказаної тематики, особливості функціонування спецслужб на місцях вивчені далеко не повною мірою.

Тому дисертація А. А. Жив'юка, присвячена діяльності радянських органів державної безпеки у Західній Волині в 1939–1941 рр., викликає значний науковий інтерес, особливо з огляду на відсутність ґрунтовного спеціального дослідження з цієї теми і важливість освоєння сучасної джерельної бази та новітньої історіографії проблеми.

Рецензована праця має логічну побудову, написана за проблемно-хронологічним принципом і порушує основні питання, які складають предмет дослідження. Робота містить анотацію (с. 2–12), список опублікованих здобувачем праць за темою дисертації (с. 13–24), зміст (с. 25–26), перелік умовних скорочень (с. 27–31).

Дослідження складається зі вступу (с. 32–43), чотирьох розділів, 19 підрозділів (с. 44–429), висновків (с. 430–444), списку використаних джерел (с. 445–517) і додатків, у яких вміщено список публікацій здобувача, детальну таблицю про штати і начальників повітових (районних) відділів (відділень) НКВС-НКДБ Рівненської області, складену на великому масиві джерел, а також оригінальний, раніше не публікований документ із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (с. 518–546).

Здобувач дає розгорнуту характеристику радянських органів державної безпеки у Західній Волині в початковий період Другої світової війни, докладно показує структуру і кадровий склад, аналізує сутність і ключові напрямки репресивної діяльності спецслужб, з'ясовує наслідки сталінського масового терору на Волині, його значення в утвердженні та зміцненні тоталітарної системи.

Розробляючи обрану тему, А. А. Жив'юк опрацював потужну джерельну базу, зокрема документи низки центральних, галузевих і місцевих державних архівів України. Автор зробив посилання на 385 архівних справ, у тому числі 108 справ Архіву Управління Служби безпеки України у Рівненській області, 105 справ Архіву Управління МВС України у Рівненській області, 72 справи Державного архіву Рівненської області, 52 справи Галузевого державного архіву Служби безпеки України,.

Крім того, залучено документи Архівів Управління Служби безпеки України у Волинській (7 справ), Тернопільській (2 справи), Вінницькій і Житомирській (по 1 справі) областях; Архіву Управління МВС України у Волинській області (2 справи); Центрального державного архіву громадських об'єднань і україніки (2 справи); Державних архівів Тернопільської (19 справ), Волинської (6 справ), Івано-Франківської (4 справи), Львівської (1 справа) областей. Використано справу з Державного архіву у Перемишлі (Республіка Польща).

У комплексі архівних джерел дуже помітне місце займають особові справи працівників радянських органів державної безпеки, насамперед тодішньої Ровенської області УРСР. Здобувач подає біографічні довідки про цих працівників, показує їх попередні «заслуги» перед сталінським режимом, причетність до Великого терору 1937–1938 рр., наводить численні факти зловживання ними службовим становищем, так званого побутового розкладу тощо, що дозволяє не просто деталізувати, а, так би мовити, персоніфікувати розгляд порушеної теми.

Автор залучив також низку опублікованих збірників документів і матеріалів (78 позицій), публікації з періодики (15 посилань), а також спогади (35 джерел). Загалом можна констатувати, що А. А. Жив'юк провів ґрунтовну пошукову роботу, зібрав, систематизував і кваліфіковано проаналізував різноманітний фактичний матеріал, частину якого уперше впровадив до наукового обігу, що дозволило відтворити доволі повну й виразну картину діяльності радянських органів державної безпеки у Західній Волині в 1939–1941 рр.

У вступі дисертації вміщено основні рубрики, передбачені нормативними документами. Вони сформульовані чітко, конкретно і цілком відповідають вимогам до змісту цієї частини роботи. У першому розділі здобувач глибоко аналізує історіографію проблеми, джерельну базу роботи і теоретико-методологічні засади дослідження, у тому числі використаний ним понятійно-категоріальний апарат. Автор слушно зазначає, що державно-

політичні й міжнародно-правові зміни, що відбулися на теренах колишнього СРСР, суттєво модифікували понятійно-термінологічний апарат, який відображає зміст політичних репресій тоталітарного режиму (с. 100).

У дисертації порушено низку важливих наукових проблем. А. А. Жив'юк детально аналізує структуру і кадровий склад радянських органів державної безпеки у Західній Волині в 1939–1941 рр. Наводить значний фактичний матеріал про оперативно-чекістські групи НКВС, формування і склад обласних управлінь і повітових, районних відділів та відділень НКВС, а також створених на початку 1941 р. місцевих органів НКДБ. Автор уміло оперує різноманітним, різнобічним джерельним матеріалом, зокрема й згаданими раніше особовими справами працівників радянських органів державної безпеки.

Значну увагу дисертант присвячує питанням компартійного керівництва роботою НКВС-НКДБ, у тому числі обліку, перевірки і затвердження на чільних посадах працівників держбезпеки, призначення на службу в Західну Україну скомпрометованих під час Великого терору кадрів. Автор порушує проблеми підготовки та ротації співробітників НКВС-НКДБ, аналізує їх якісний склад, зокрема освітній рівень, їхнє матеріальне забезпечення та ін. Важливі аспекти дослідження – агентурно-оперативна робота органів безпеки, практика стеження, вербування агентури, здійснення так званих агентурних комбінацій тощо, а також функціонування міліції, тюремного відомства, прикордонних і конвойних військ.

Окремий розділ роботи присвячений репресіям органів НКВС-НКДБ на території Західної Волині. Мова йде насамперед про чотири масові депортації населення, здійснені за постановами політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у 1940–1941 рр. На великому масиві документів здобувач аналізує насильницьке переселення у 1940 р. у віддалені райони СРСР сімей осадників, «лісників», репресованих, акції з виселення повій і біженців, а також проведену навесні 1941 р. депортацію сімей нелегалів і сімей засуджених до вищої міри покарання. Розкрито технологію вказаних

операцій, склад оперативних трійок, кількісний та якісний склад репресованих тощо.

У дисертації досліджено ліквідацію органами державної безпеки підпілля УНР. Точніше кажучи, автор аналізує спроби створення такого підпілля в Західній Волині, здійснені Ю. Сальським і Т. Боровцем, які були викриті місцевими органами НКВС. Він наводить цікаві документальні матеріали з цієї проблеми, зокрема вказівку наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальникові УНКВС Ровенської області Р. Крутову від 11 листопада 1940 р., в якій мовиться про затримання Т. Боровця і дається доручення ретельно допитати арештованого, завербувати його, після чого звільнити з-під варти та «відповідним чином легендувати» (с. 254).

У праці А. А. Жив'юка проаналізовано заходи радянських спецслужб, спрямовані на придушення національних рухів у Західній Волині, протидію польському й українському підпіллю в краї, насамперед Союзу збройної боротьби та Організації українських націоналістів. Автор доходить висновку, що з другої половини 1940 р. діяльність польського військового підпілля в західних областях України «була фактично паралізована» (с. 262). Натомість органам НКВС-НКДБ не вдалося придушити опір українських націоналістів, попри численні репресивні акції, використання злочинних методів роботи, здійснення низки оперативних заходів і військово-чекістських операцій (с. 302).

Серед важливих дослідницьких тем, порушених здобувачем, – роль радянських органів державної безпеки у встановленні контролю за релігійними організаціями, зокрема Православною церквою. Один із підрозділів дисертації висвітлює репресивні дії НКВС-НКДБ щодо представників національних меншин у краї – росіян, чехів, євреїв, циган (щодо останніх – особливо детально). Слід зазначити, що цей аспект діяльності сталінських спецслужб на Волині у 1939–1941 рр. в українській історіографії висвітлений недостатньо повно, тож звернення здобувача до цієї проблеми заслуговує всілякого схвалення.

Заключний розділ дисертації присвячений масовим операціям НКВС-НКДБ у 1940–1941 рр., у тому числі катинській справі й так званому українському катинському списку. На матеріалах особових справ працівників НКВС та інших джерелах А. А. Жив'юк вказав організаторів ліквідаційної акції, проведеної за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., а також встановив конкретних учасників розстрілів у НКВС Ровенської області. У підсумку з 22 березня до 5 вересня 1940 р. кількість страчених мешканців області сягнула щонайменше 990 осіб (с. 371); за слушною оцінкою автора, практика Великого терору була поширена на населення захоплених СРСР територій.

Значний фактичний матеріал відтворює й іншу масову операцію НКВС і НКДБ, черговий злочин радянського тоталітарного режиму – розправу над в'язнями тюрем на Волині у червні 1941 р. Здобувач зібрав і проаналізував численні факти про розстріли на початку німецько-радянської війни, здійснені в тюрмах Луцька, Володимира-Волинського, Ковеля, Дубно, Кременця, а також – особливо детально – розкрив обставини вбивства цивільного населення у Межирічах. У роботі проаналізовано аналогічні межиріцькому розправи, вчинені на початку німецько-радянської війни у кількох інших райвідділах НКВС і НКДБ Ровенської області, а саме: Демидівському, Острожецькому та Клесівському.

У висновках дисертант виклав найбільш важливі результати, одержані в дисертації, які містять формулювання розв'язаної наукової проблеми. У праці вміщено змістовні додатки, які доповнюють, уточнюють окремі її сюжети. Загалом робота свідчить, що здобувачеві вдалося досягнути визначеної мети, вирішити поставлені завдання і системно, комплексно розкрити діяльність радянських органів державної безпеки у Західній Волині в 1939–1941 рр., застосування ними репресивних, каральних методів. Дисертація відзначається актуальністю, науковою новизною, глибоким аналізом значного фактичного матеріалу і заповнює одну з прогалин у сучасній українській історіографії.

Позитивно оцінюючи працю А. А. Жив'юка, слід висловити деякі зауваження і пропозиції.

1. Як уже зазначалося, дисертація написана на ґрунтовній джерельній базі. Дві третини залучених справ стосується Ровенської області УРСР, тому при аналізі порушених автором проблем виразно домінують матеріали про роботу, персональний склад, репресивні акції органів НКВС і НКДБ цієї області.

2. Скорочення назв обласних державних архівів не відповідає вимогам: має бути не «ДАРО», а «Держархів Рівненської обл.», не «ДАВО», а «Держархів Волинської обл.» і т. д. (див.: «Список скорочень назв державних архівних установ України». Бюлетень ВАК України, 2010, № 3, с. 23–24; 2011, № 11, с. 20).

3. У першому розділі здобувач аналізує теоретико-методологічні засади дослідження, зокрема використаний ним понятійно-категоріальний апарат. При цьому автор з'ясовує зміст окремих базових понять, зокрема «депортація», але не дає визначення інших важливих, часто вживаних ним понять – «вислання» і «заслання», не вказує принципової різниці між ними.

4. У праці слід було б розкрити такі аспекти внутрішньої роботи НКВС і НКДБ, як систему оперативного обліку «антирадянських елементів», виявлених агентурною розробкою; пояснити значення понять «літерна справа», «справа-формуляр», «агентурна справа», «облік зв'язків»: показати поділ «антирадянських елементів» за так званим політичним забарвленням тощо.

5. Значну увагу автор звертає на оперативну роботу радянських органів державної безпеки, ілюструє її численними конкретними прикладами із практики роботи НКВС і НКДБ у Західній Волині. Разом з тим варто було б, спираючись на інструктивні документи спецслужб, розкрити порядок роботи інформаторів, резидентів і секретних агентів; використання методів провокації та легенди; проведення зовнішнього спостереження, агентурно-установлювальної роботи; контроль органів державної безпеки за поштово-

телеграфною кореспонденцією; здійснення обшуків, арештів, конфіскації особистого майна арештованих та ін.

6. У праці трапляються дрібні технічні помилки і дискусійні питання. Так, у Переліку умовних скорочень відсутні скорочення ВК, ВС, ГУНП, КВ (с. 68, 199, 215). Автор твердить, що центр управління органами безпеки «завжди знаходивсь у Москві» (с. 94), хоча з грудня 1917 р. до березня 1918 р. Всеросійська надзвичайна комісія перебувала у Петрограді. Вважаємо дискусійним твердження автора, що українське написання назв партійних і державних органів радянських часів, зокрема й репресивних, є «вкрай шкідливим» (с. 94); вважаємо доречним уживати тодішню назву області – Ровенська.

Однак вказані зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації А. А. Жив'юка. Вона написана на високому науково-теоретичному рівні, є цілісною і завершеною історичною працею. Зроблені автором висновки глибоко аргументовані, а результати дослідження належним чином апробовані. Зміст роботи відповідає шифрові спеціальності і відображений у 79 публікаціях, зокрема в 7 монографіях, брошурах, розділах у колективних монографіях, 5 статтях у виданнях, що належать до наукометричних баз Web of Science, Scopus, а також численних статтях в інших наукових виданнях.

На нашу думку, дисертація Андрія Анатолійовича Жив'юка «Органи НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії» цілком відповідає вимогам до таких робіт, зокрема пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р., № 567 від 27 липня 2016 р., № 943 від 20 листопада 2019 р. і № 607 від 15 липня 2020 р.). Це оригінальна самостійна праця, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують

важливу наукову проблему, а її автор Андрій Анатолійович Жив'юк заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

В. К. Баран,

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри історії України та
археології Волинського національного
університету імені Лесі Українки

18 грудня 2024 р.

ПІДПИС *Гарасяк А.С.*
ЗАСВІДЧУЮ
Вчений секретар університету
«18» 12 2024 р. *Гарасяк А.С.*